

Κεφάλαιο από το βιβλίο Α. Κόντης - Χ. Τσαρδανίδης, επιμ., *Διεθνής Πολιτική Οικονομία: Μια Εισαγωγή*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, Φθινόπωρο 2004

Αστέρης Χουλιάρης (*)

Κρατική Γενναιοδωρία στο Διεθνές Σύστημα: Η Αναπτυξιακή Βοήθεια από το Σχέδιο Μάρσαλ έως σήμερα

Η ξένη βοήθεια¹, η παροχή δηλαδή από πλούσιες χώρες σημαντικών οικονομικών πόρων σε φτωχότερες χώρες, μονομερώς και χωρίς άμεσα ανταλλάγματα, είναι μια καινοτομία του εικοστού αιώνα. Το πρώτο πρόγραμμα ξένης βοήθειας στην ιστορία είναι το Σχέδιο Μάρσαλ. Στο διάστημα 1948-1952, το Σχέδιο, που αποσκοπούσε στην ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ανήλθε σε 17 δισ. δολάρια, ένα ποσό που αντιστοιχεί στο 1,5% του ΑΕΠ των Ηνωμένων Πολιτειών εκείνης της εποχής.²

Ο πολλαπλασιασμός των ανεξάρτητων κρατών στην Ασία και την Αφρική στις δεκαετίες του '50 και του '60 μετέτρεψε τη Γαλλία και τη Βρετανία από αποδέκτες βοήθειας σε δωρητές. Παράλληλα, ο ανταγωνισμός μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ συνέβαλε στην αύξηση και την επέκταση των προγραμμάτων βοήθειας των υπερδυνάμεων στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Σύντομα στον κατάλογο των δωρητών προστέθηκαν και άλλα μεγάλα κράτη της Δύσης, όπως η Ιαπωνία, ο Καναδάς και η Γερμανία καθώς και μικρές αλλά πλούσιες χώρες, όπως η Σουηδία και η Ολλανδία. Τέλος στη δεκαετία του '90, χώρες που αποτελούσαν επί δεκαετίες αποδέκτες βοήθειας, όπως η Ελλάδα και η Νότια Κορέα άρχισαν επίσης να χορηγούν βοήθεια σε άλλες χώρες. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι Ηνωμένες Πολιτείες συνέχισαν να είναι ο μεγαλύτερος δωρητής στον κόσμο σε απόλυτα ποσά (με εξαίρεση την περίοδο 1999-2000 που πρώτη ήταν Ιαπωνία) αλλά παρέμειναν στην τελευταία θέση όσον αφορά το ποσοστό του ΑΕΠ τους που χορηγούν ως βοήθεια (μόλις 0,1 %). Η Δανία είναι, αναλογικά με το μέγεθος της οικονομίας της, δέκα φορές πιο γενναιοδωρη από τις ΗΠΑ (η βοήθεια που χορηγεί αγγίζει το 1% του ΑΕΠ της) (Πίνακας 1).

¹ Σε γενικές γραμμές, οι πολιτικοί επιστήμονες στις Ηνωμένες Πολιτείες προτιμούν τον όρο "ξένη βοήθεια" (foreign aid), ενώ στην Ευρώπη χρησιμοποιείται περισσότερο ο όρος "αναπτυξιακή βοήθεια" ή "αναπτυξιακή συνεργασία" (development assistance / development co-operation)

² Malcolm Gillis, Dwight H. Perkins, Michael Roemer and Donald R. Snodgrass, *Οικονομική της Ανάπτυξης*, Τόμος Β', Αθήνα: Τυπωθήτω/Γ. Δαρδανός, 2001, σελ. 163

Πίνακας 1

ΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ
(Κατά σειρά γενναιοδωρίας)

Χώρα	1999		2000		2001		2002	
	Εκ. \$	% ΑΕΠ	Εκ. \$	% ΑΕΠ	Εκ. \$	% ΑΕΠ	Εκ. \$	% ΑΕΠ
1.Δανία	1.733	1,01	1.664	1,06	1.599	1,01	1.632	0,96
2.Νορβηγία	1.370	0,91	1.264	0,80	1.346	0,83	1.746	0,91
3.Ολλανδία	3.134	0,79	3.075	0,82	3.155	0,82	3.377	0,82
4.Λουξεμβούργο	119	0,66	116	0,70	142	0,80	143	0,78
5.Σουηδία	1.630	0,70	1.813	0,81	1.576	0,76	1.754	0,74
6.Βέλγιο	760	0,30	812	0,36	866	0,37	1.061	0,42
7.Ιρλανδία	245	0,31	239	0,30	285	0,33	397	0,41
8.Γαλλία	5.637	0,39	4.221	0,33	4.293	0,34	5.182	0,36
9.Φινλανδία	416	0,33	371	0,31	389	0,33	466	0,35
10.Ελβετία	969	0,35	888	0,34	908	0,34	933	0,32
11.Ην. Βασίλειο	3.401	0,23	4.458	0,31	4.659	0,32	4.749	0,30
12.Καναδάς	1.699	0,28	1.722	0,25	1.572	0,23	2.013	0,28
13.Γερμανία	5.515	0,26	5.034	0,27	4.879	0,27	5.359	0,27
14.Ισπανία	1.363	0,23	1.321	0,24	1.748	0,30	1.608	0,25
15.Αυστραλία	982	0,26	995	0,27	852	0,25	962	0,25
16.Πορτογαλία	276	0,26	261	0,26	267	0,25	282	0,24
17.Ν. Ζηλανδία	134	0,27	116	0,26	111	0,25	124	0,23
18.Ιαπωνία	15.323	0,35	13.062	0,27	9.678	0,23	9.220	0,23
19.Αυστρία	527	0,26	461	0,25	457	0,25	475	0,23
20.Ελλάς	194	0,15	216	0,19	194	0,19	295	0,22
21.Ιταλία	1.806	0,15	1.368	0,13	1.493	0,14	2.313	0,20
22.ΗΠΑ	9.145	0,10	9.581	0,10	10.884	0,11	12.900	0,12

Πηγή: DAC, ΟΟΣΑ (Development Co-operation Report 2003)

Σε απόλυτους αριθμούς, η βοήθεια αυξήθηκε εντυπωσιακά από 7 δις. δολάρια το χρόνο στις αρχές της δεκαετίας του '70 σε 50-60 δις. δολάρια το χρόνο στις αρχές της δεκαετίας του '90. Συνολικά από τα τέλη της δεκαετίας του '40 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90, οι αναπτυγμένες χώρες διέθεσαν ως βοήθεια περίπου \$ 1 τρισεκατομμύριο δολάρια.³ Ωστόσο, η απλή πρόσθεση των ποσών βοήθειας που χορηγήθηκαν σε διάστημα μισού αιώνα κρύβει λογιστικές παγίδες. Και τούτο γιατί η έννοια της "βοήθειας" δεν παρέμεινε στάσιμη αλλά άλλαξε, αντανakλώντας τις προτεραιότητες των δωρητών, τα αιτήματα των αποδεκτών αλλά και τις αντιλήψεις για την ανάπτυξη.

Στο διάστημα 1950-90, ο ορισμός της βοήθειας τροποποιήθηκε αρκετές φορές και μετά από κάθε αλλαγή σήμαινε ολοένα και λιγότερα πράγματα. Μέχρι

³ David Dollar and Lant Pritchett, *Assessing Aid: What Works, What Doesn't and Why*, New York: Oxford University Press, The World Bank, 1998, σελ. 2
(<http://www.worldbank.org/research/aid/aidpub.htm>)

τις αρχές της δεκαετίας του '60, οι στατιστικές περιλάμβαναν στην έννοια "ξένη βοήθεια" όλες τις μορφές χρηματοδοτικών ροών, ακόμη και τη στρατιωτική βοήθεια και τις ιδιωτικές επενδύσεις. Στη συνέχεια, η στρατιωτική βοήθεια έπαψε να συνυπολογίζεται και έτσι η "βοήθεια" απέκτησε αποκλειστικά "αναπτυξιακό" περιεχόμενο. Επίσης οι ιδιωτικές χρηματοδοτικές ροές που αρχικά προστίθεντο στις κρατικές, πρώτα διαχωρίστηκαν και αργότερα κατέληξαν να μην προσμετρώνται στη βοήθεια.⁴ Τελικά προέκυψε στη δεκαετία του '70 ο όρος "Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια" (Official Development Assistance – ODA), ο οποίος πλέον κυριαρχεί στις συζητήσεις για την ανάπτυξη. Ούτε όμως κι αυτός παρέμεινε στάσιμος.

Με την κατάρρευση του κομμουνισμού στη δεκαετία του '90 εισήχθηκε η διάκριση μεταξύ "Κρατικής Αναπτυξιακής Βοήθειας" η οποία κατευθύνεται κυρίως στις φτωχότερες χώρες του κόσμου και "Κρατικής Βοήθειας" (Official Aid -OA) που αφορά κυρίως τη Ρωσία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η "Κρατική Βοήθεια" θεωρήθηκε ότι δεν είναι με τη στενή έννοια "αναπτυξιακή" καθώς οι χώρες στις οποίες κατευθύνεται είναι συνήθως μέσου, καμιά φορά και ανώτερου, και πάντως όχι χαμηλού εισοδήματος. Στη δεκαετία του '90 οι χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ συμφώνησαν (κυρίως σε επίπεδο διακηρύξεων) ότι κύριος στόχος της βοήθειας πρέπει να είναι η "καταπολέμηση της φτώχειας". Έτσι θεωρήθηκε ότι η ODA είναι προτιμότερη από την OA. Τέλος, στη βοήθεια συνέχισαν να περιλαμβάνονται τα δάνεια, αλλά μόνον αν έχουν ένα ποσοστό δωρεάς τουλάχιστον ύψους 25%. Έτσι, ένα μέρος των δανείων που χορηγούνται από τις πολυμερείς αναπτυξιακές τράπεζες (π.χ. Africa Development Bank), αφού έχουν επιτόκια ανάλογα μ' εκείνα των διεθνών κεφαλαιαγορών, εξαιρέθηκαν από τις στατιστικές της βοήθειας. Συνοψίζοντας, σήμερα μια διεθνής μεταφορά οικονομικών πόρων για να μπορεί να θεωρηθεί "Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια" πρέπει να πληρεί τα εξής κριτήρια: α) να δίδεται από κρατικές (και όχι ιδιωτικές) πηγές, β) να προάγει την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία (και όχι την αμυντική ικανότητα) και γ) να έχει ένα "στοιχείο δωρεάς" ύψους τουλάχιστον 25%.⁵

Ένα μέρος της βοήθειας αποτελείται λοιπόν από δωρεές (grants) και ένα μέρος από δάνεια (loans). Για πολλά χρόνια τα δάνεια ήταν ένα σημαντικό ποσοστό της αναπτυξιακής βοήθειας. Την περίοδο 1998-9, η σχέση δωρεών και δανείων ήταν περίπου 4 προς 1 ενώ τα τελευταία χρόνια το ποσοστό έχει μειωθεί (το 2002 ανερχόταν στο 15% της συνολικής βοήθειας). Τα δάνεια – παρόλο που μόνον ένα ποσοστό τους αποτελεί δωρεά - υπολογίζονται *ολόκληρα* ως ODA. Το αποτέλεσμα είναι η υπερεκτίμηση της βοήθειας στις στατιστικές.⁶ Επίσης, τα ποσά που φθάνουν στους αποδέκτες υπερεκτιμώνται ακόμη περισσότερο γιατί οι δωρητές συνυπολογίζουν διαχειριστικά κόστη, τη βοήθεια σε πρόσφυγες κατά τον πρώτο χρόνο παραμονής τους στο έδαφός τους καθώς και τις υποτροφίες σε σπουδαστές από χώρες του Τρίτου Κόσμου που φοιτούν στα εκπαιδευτικά τους ιδρύματα – πολλοί μάλιστα από τους οποίους δεν πρόκειται να επιστρέψουν ποτέ στις χώρες καταγωγής τους. Τέλος, η "δεσμευμένη βοήθεια" - που θα εξετάσουμε πιο κάτω - συμβάλει κι αυτή στην υπερεκτίμηση της βοήθειας που καταλήγει στις φτωχές χώρες.

Πέρα από τη διάκριση μεταξύ δωρεών και δανείων, η βοήθεια διακρίνεται ανάλογα με τον τρόπο χορήγησής της σε *διμερή* και *πολυμερή*. Η διμερής βοήθεια

⁴ Jean-Philippe Th—rien, 'Debating foreign aid: right versus left', *Third World Quarterly*, Vol. 23 (3), 2002, σελ. 451

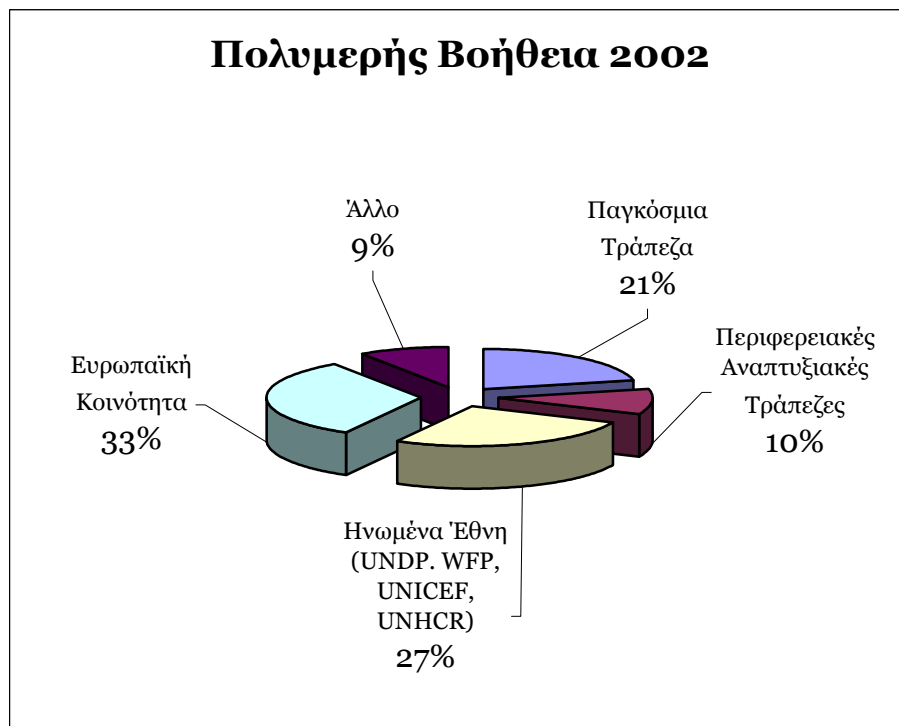
⁵ OECD, *Development Co-operation: Efforts and Policies of Member States of Development Assistance Committee*, Paris: OECD, 1982, σελ. 171

⁶ Charles C. Chang, Eduardo Fernandez-Arias and Luis Servén, *Measuring Aid Flows: A New Approach*, The World Bank, 1998 (<http://www.worldbank.org/research/growth/pdfiles/chang.pdf>)

παρέχεται από τα κράτη-δωρητές *απευθείας* στις χώρες-αποδέκτες. Αντίθετα, η πολυμερής βοήθεια παρέχεται από κράτη *μέσω* διεθνών οργανισμών. Η διμερής βοήθεια είναι πολύ μεγαλύτερη της πολυμερούς (τα τελευταία χρόνια τα 2/3 της βοήθειας είναι διμερής). Αυτό βέβαια οφείλεται – όπως θα δούμε – στη διασύνδεση της βοήθειας με την εξωτερική πολιτική των δωρητών.

Οι περισσότεροι πολυμερείς οργανισμοί εμφανίσθηκαν στην εικοσαετία 1950-70. Το 1960 δημιουργήθηκε η Διεθνής Αναπτυξιακή Ένωση (IDA) που σηματοδότησε τη μετατροπή της Παγκόσμιας Τράπεζας από υπηρεσία ανασυγκρότησης σε αναπτυξιακό οργανισμό, το 1961 ιδρύθηκε η Επιτροπή Αναπτυξιακής Βοήθειας (DAC) στον ΟΟΣΑ, με σκοπό το συντονισμό της δράσης των κρατών-δωρητών και το 1965 έκανε την εμφάνισή του το Αναπτυξιακό Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών.⁷ Από τους ανωτέρω η DAC δεν παρέχει βοήθεια αλλά παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη συλλογή στατιστικών στοιχείων και αποτελεί το πιο βασικό forum συζητήσεων των δωρητών. Οι κύριοι οργανισμοί παροχής πολυμερούς βοήθειας σήμερα είναι η Παγκόσμια Τράπεζα (μέσω της IDA), ορισμένοι θυγατρικοί οργανισμοί των Ηνωμένων Εθνών (το Αναπτυξιακό Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών [UNDP], το Παγκόσμιο Πρόγραμμα Τροφίμων [WFP], η UNICEF και η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες (UNHCR)), οι Περιφερειακές Αναπτυξιακές Τράπεζες και – πάνω απ' όλα - η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Γράφημα 1). Το 2000, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα διαχειρίστηκε 5 δισ. δολάρια βοήθειας, ένα ποσό δηλαδή που αντιστοιχεί στο 1/5 της συνολικής αναπτυξιακής βοήθειας που χορήγησαν οι χώρες-μέλη της ΕΕ την ίδια χρονιά (τα υπόλοιπα 4/5, δηλαδή 20 δισ. δολάρια χορηγούνται διμερώς).⁸

Γράφημα 1

Πηγή: Με βάση στοιχεία της DAC, ΟΟΣΑ, (Development Co-operation Report 2003)

⁷ J.-P. Th—rien, *op. cit.*, σελ. 454

⁸ Carlos Santiso, 'Reforming European Foreign Aid: Development Cooperation as an Element of Foreign Policy', *European Foreign Affairs Review*, No 7, 2002, σελ. 405

Το μεγαλύτερο ποσοστό της βοήθειας αφορά την κατασκευή συγκεκριμένων έργων, όπως δρόμοι, υδροηλεκτρικά φράγματα, σχολεία και κέντρα υγειονομικής περίθαλψης και ονομάζεται *βοήθεια για έργα* (project aid). Ένα μικρότερο ποσοστό αποτελείται από *προγράμματα βοήθειας* (program aid) με τα οποία στηρίζονται τα ισοζύγια πληρωμών των αποδεκτών. Για παράδειγμα, τα χαμηλότοκα δάνεια που παρέχει η Παγκόσμια Τράπεζα προκειμένου να διευκολυνθούν οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις στις χώρες-αποδέκτες είναι προγράμματα βοήθειας.⁹ Η επισιτιστική βοήθεια ανήκει επίσης στα προγράμματα βοήθειας καθώς περιλαμβάνει την αποστολή τροφίμων, κυρίως σιτηρών, τα οποία διαφορετικά θα έπρεπε να αγοραστούν με το ξένο συνάλλαγμα της χώρας-αποδέκτη. Επίσης ένα σημαντικό τμήμα της βοήθειας (14,9% το 2002) είναι επείγουσα βοήθεια και αποσκοπεί στην αντιμετώπιση των συνεπειών έκτακτων καταστάσεων όπως είναι οι φυσικές καταστροφές. Η επείγουσα βοήθεια (που περιλαμβάνει σκηνές, τρόφιμα, κλπ.) έχει αυξηθεί σημαντικά στα τελευταία χρόνια, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως ποσοστό του συνόλου της βοήθειας (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

**ΤΟΜΕΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ
ΤΗΣ
ΒΟΗΘΕΙΑΣ
(% του συνόλου)**

	<i>1981-2</i>	<i>2001-2</i>
Κοινωνικές και διοικητικές υποδομές	24,3	33,1
Οικονομικές υποδομές	17,9	13,5
Αγροτικός Τομέας	11,7	5,6
Βιομηχανία – Παραγωγή	14,9	2,1
Βοήθεια σε αγαθά –προγράμματα	11,6	5,9
Επείγουσα βοήθεια	1,4	7,4
Άλλο	18,2	32,4

Πηγή: DAC, ΟΟΣΑ (Development Co-operation Report 2003)

Οι στόχοι της βοήθειας

Οι σημαντικότεροι στόχοι της βοήθειας ήταν ανέκαθεν πολιτικοί. Την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, η βοήθεια ήταν για τις χώρες της Δύσης ένα εργαλείο στα πλαίσια της πολιτικής της "ανάσχεσης" (containment) του "σοβιετικού επεκτατισμού". Έτσι οι ΗΠΑ παρείχαν μεγάλη βοήθεια σε χώρες που βρισκόταν στην περιφέρεια του κομμουνιστικού μπλοκ (όπως η Νότια Κορέα και η Ταϊβάν), ενώ η πιθανότητα επέκτασης του κομμουνισμού στο Νέο Κόσμο μετά την επανάσταση στην Κούβα (1959) οδήγησε σε μια μεγάλη αύξηση της βοήθειας των ΗΠΑ στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Η Γαλλία και η Βρετανία κατεύθυναν το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειάς τους στις πρώην αποικίες τους στην Αφρική, την Ασία και την Καραϊβική. Όπως το έθεσε ο ρεαλιστής θεωρητικός των διεθνών σχέσεων Hans Morgenthau, για τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γαλλία και τη Μεγάλη

⁹ M. Gillis et al, *op. cit.*, σελ. 170

Βρετανία η βοήθεια ήταν "δωροδοκία", μια προσπάθεια (όχι πάντα πετυχημένη) "εξαγοράς" της νομιμοφροσύνης των κρατών του Τρίτου Κόσμου.¹⁰ Αντίθετα, για ορισμένες άλλες χώρες (κυρίως τις Σκανδιναβικές) η βοήθεια είχε ένα άλλου τύπου ιδεολογικό περιεχόμενο. Κατά τη δεκαετία του '80, η Σουηδία κατεύθυνε ένα μεγάλο μέρος της βοήθειάς της σε χώρες οι οποίες ακολουθούσαν ένα "τρίτο δρόμο" προς το σοσιαλισμό (Αλγερία, Ζάμπια, Ουγκάντα, Τανζανία, κλπ.).¹¹

Ωστόσο η λογική της βοήθειας δεν ήταν αποκλειστικά πολιτική. Συνδεόταν ανέκαθεν και με τις οικονομικές και εμπορικές προτεραιότητες των δωρητών. Πουθενά αυτό δεν είναι περισσότερο προφανές από τη λεγόμενη "δεσμευμένη βοήθεια" (tied aid).¹² Περίπου 50% της βοήθειας που παρέχουν τα μεγάλα κράτη-δωρητές είναι άμεσα δεσμευμένη. "Δεσμευμένη βοήθεια" θεωρείται εκείνη η βοήθεια που παρέχεται με την προϋπόθεση ότι ο αποδέκτης θα την χρησιμοποιήσει για να αγοράσει αγαθά από το δωρητή, θα δώσει τις εργολαβίες σε εταιρείες του δωρητή και θα χρησιμοποιήσει τεχνικούς συμβούλους που θα προέρχονται από τη χώρα-δωρητή. Η βοήθεια μπορεί να είναι και έμμεσα δεσμευμένη, όταν οι δωρητές προσδιορίζουν τις τεχνικές προδιαγραφές του έργου που πρόκειται να υλοποιηθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι εταιρείες τους να έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα στο σχετικό διαγωνισμό.

Πέρα όμως από τα ανωτέρω ιδιοτελή κίνητρα, η ξένη βοήθεια είχε και μια ηθική διάσταση.¹³ Η αναπτυξιακή βοήθεια ήταν μια προβολή στο εξωτερικό τόσο ενός οράματος για τη διεθνή ειρήνη και ανάπτυξη όσο και των αξιών του δυτικού κράτους-ευημερίας (welfare state). Η βοήθεια δηλαδή δεν ήταν μόνο "παιδί του Ψυχρού Πολέμου" και δεν αντανakλούσε αποκλειστικά οικονομικά συμφέροντα, αλλά είχε και μια ιδεαλιστική διάσταση και από πολλές πλευρές αντανakλούσε τις ιδέες του αμερικανικού New Deal και της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι χώρες που εξελίχθηκαν στους πλέον γενναιοδωρούς παροχείς βοήθειας ήταν οι Σκανδιναβικές. Στη δεκαετία του '70 ο ΟΗΕ έθεσε ως στόχο την επίτευξη βοήθειας στις φτωχές χώρες που να ανέρχεται στο 0,7% του ΑΕΠ των δωρητών. Παρόλο που ο στόχος αυτός δεν έγινε υλοποιηθεί ποτέ, τέσσερα κράτη-δωρητές τήρησαν το λόγο τους: η βοήθεια που χορηγούν η Δανία, η Νορβηγία, η Ολλανδία και η Σουηδία - υπερβαίνει με συνέπεια τις τελευταίες δεκαετίες το 0,7% του ΑΕΠ τους (Πίνακας 1).

Γράφημα 2

Η ΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ

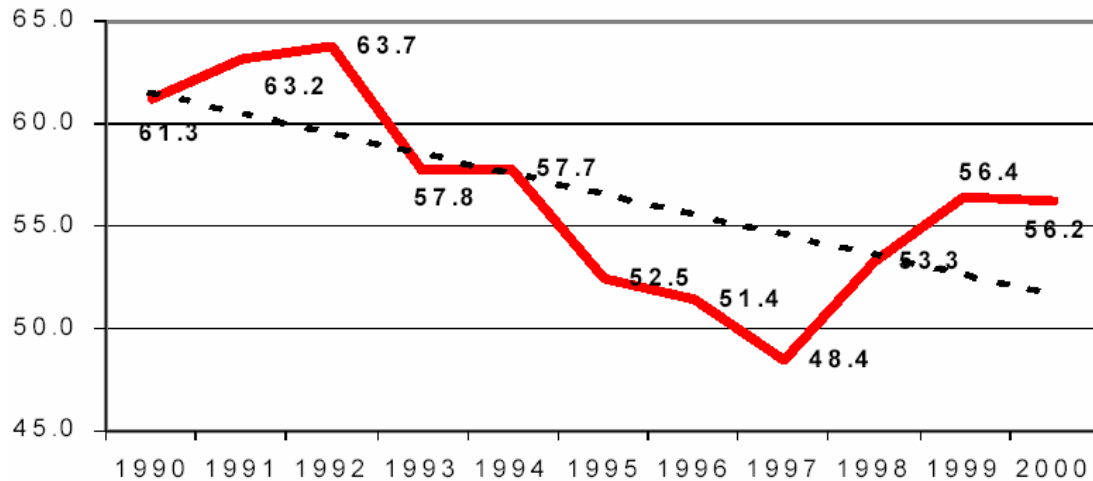
(Διο \$ σε σταθερές τιμές)

¹⁰ Hans Morgenthau, 'A Political Theory of Foreign Aid', *American Political Science Review*, Vol. 56, σελ. 301-309

¹¹ Peter J. Schraeder, Steven W. Hook, and Bruce Taylor, 'Clarifying the Foreign Aid Puzzle, A Comparison of American, Japanese, French, and Swedish Aid Flows', *World Politics*, Vol. 50 (2), 1998, σελ. 313-317

¹² Αστέρης Χουλιάρας, 'The Tied Aid Paradox', *Agora without Frontiers*, Vol. 6 (3), Summer 2000, σελ. 263-274

¹³ Tomohisa Hattori, 'The moral politics of foreign aid', *Review of International Studies*, Vol. 29, 2003, σελ. 229-247

Πηγή: Tony German and Judith Randel, *The Reality of Aid 2002*, London: Eurostep

Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια σημείωσε σημαντική κάμψη (Γράφημα 2). Χωρίς τα γεωπολιτικά κίνητρα της εποχής του διπολισμού, η Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια που χορηγούν τα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ μειώθηκε. Το ύψος της Κρατικής Αναπτυξιακής Βοήθειας που στη δεκαετία του '80 κυμαινόταν κοντά στο 0,35% του ΑΕΠ των αναπτυγμένων κρατών άρχισε να συρρικνώνεται από το 1992 και μετά, πέφτοντας το 1997 στο 0,22% του ΑΕΠ, το χαμηλότερο σημείο της για δεκαετίες. Ακόμη, τα οικονομικά προβλήματα των χωρών-μελών του ΟΠΕΚ - των σημαντικότερων δωρητών εκτός ΟΟΣΑ - μετά τον Πόλεμο στον Κόλπο ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τις τάσεις μείωσης της βοήθειας. Πάντως και παρά τη μείωσή της τόσο σε απόλυτα νούμερα όσο και ως ποσοστό του ΑΕΠ των δωρητών, η σημασία της βοήθειας για πολλά αναπτυσσόμενα κράτη παρέμεινε μεγάλη (Πίνακας 3). Άλλωστε, οι άμεσες ξένες επενδύσεις, που αφορούν ελάχιστες χώρες του Τρίτου Κόσμου, δεν κατάφεραν να αποτελέσουν υποκατάστατο της αναπτυξιακής βοήθειας για τη συντριπτική πλειοψηφία των φτωχών χωρών. Ακόμη, ο αριθμός των αποδεκτών της βοήθειας μεγάλωσε καθώς στις χώρες της Αφρικής, της νότιας και νοτιοανατολικής Ασίας και της Λατινικής Αμερικής προστέθηκαν οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τα κράτη που προέκυψαν από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Πίνακας 3

ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Βοήθεια ως % του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (2001)

Σιέρα Λεόνε	45,8%
Ερυθραία	40,8%
Γουϊνέα-Μπισσάου	32%
Μοζαμβίκη	28,1%
Μαυριτανία	26,6%
Μαλάουι	23,4%
Μογγολία	20,6%
Δυτική Όχθη και Γάζα	19,6%
Μπουρούντι	19,3%
Ρουάντα	17,3%
Τατζικιστάν	15,5%
Μπουρκίνα Φάσο	15,7%
Λάος	14,5%

Πηγή: The World Bank, *2003 World Development Indicators*, Table 6.10, σελ. 338-340

Το “παιδί του Ψυχρού Πολέμου” επιβίωσε λοιπόν και μετά τον Ψυχρό Πόλεμο. Υπάρχουν βέβαια συγκεκριμένοι λόγοι που ερμηνεύουν αυτή την επιβίωση. Πρώτον, το τέλος του διπολικού κόσμου δεν αποτέλεσε και το τέλος της διεθνούς πολιτικής. Οι δωρητές συνέχισαν να ενδιαφέρονται για την άσκηση επιρροής σε συγκεκριμένες γεωπολιτικές ζώνες. Δεύτερον, τα διεθνή οικονομικά συμφέροντα των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ όχι μόνο δεν περιορίστηκαν μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης αλλά απέκτησαν μια νέα σημασία. Και τρίτον, η αναπτυξιακή βοήθεια έχει πλέον αποκτήσει *εσωτερικούς* υποστηρικτές στις χώρες-δωρητές με μεγάλη πολιτική επιρροή, υποστηρικτές οι οποίοι μπορεί μεν να αποτελούν ένα ετερογενές σύνολο με διαφορετικά συμφέροντα που ποικίλει από ακτιβιστές Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και εταιρίες συμβούλων μέχρι κρατικές γραφειοκρατίες, αλλά που έχουν ως κοινή επιδίωξη τη συνέχιση και αύξηση της βοήθειας.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90, η βοήθεια ως ποσοστό του ΑΕΠ σταθεροποιήθηκε και τα δύο τελευταία χρόνια παρατηρούνται σαφείς τάσεις αύξησης. Μάλιστα στη Διεθνή Διάσκεψη για την Ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στο Monterrey (Μεξικό) το 2002, οι μεγαλύτεροι διεθνείς δωρητές (κράτη της Ευρώπης και ΗΠΑ) υποσχέθηκαν σημαντική αύξηση της βοήθειας που παρέχουν - ιδιαίτερα προς τις Λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες - στα επόμενα πέντε χρόνια. Είναι σαφές ότι οι υποσχέσεις για αύξηση συνδέονται με τη συνειδητοποίηση ότι η αναπτυξιακή στασιμότητα σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου μπορεί να επηρεάσει την ασφάλεια και την ευημερία των δωρητών. Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, τα διογκούμενα μεταναστευτικά κύματα και οι αυξανόμενες περιβαλλοντικές απειλές καταδεικνύουν ότι τα σύγχρονα σύνορα δεν αποτελούν αξέπαστα εμπόδια, ότι αυτά που συμβαίνουν σε άλλες περιοχές της γης δεν μπορούν να μας αφήνουν αδιάφορους, ότι στο σύγχρονο κόσμο κυριαρχεί η αλληλεξάρτηση. Πάντως, ακόμη κι αν οι υποσχέσεις που έδωσαν οι δωρητές στο Monterrey τηρηθούν, το 2006 η βοήθεια θα έχει αυξηθεί (σε πραγματικές τιμές) κατά 31% (περίπου 16 δισ. δολάρια) και η σχέση βοήθειας/Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος θα έχει αγγίξει το 0,26%. Συνολικά δηλαδή, ακόμη κι αν τα υποσχεθέντα τηρηθούν, η βοήθεια το 2006 θα είναι αρκετά μικρότερη από το

ποσοστό 0,33% που ίσχυε για πολλά χρόνια μέχρι και το 1992¹⁴ και πολύ μικρότερη από εκείνη που τα Ηνωμένα Έθνη υπολογίζουν ότι απαιτείται (100 δισ. \$ ετησίως) προκειμένου να επιτευχθούν οι Αναπτυξιακοί Στόχοι της Χιλιετηρίδας (Millennium Development Goals), οι οποίοι έχουν υιοθετηθεί από όλα τα μέλη του ΟΗΕ, και περιλαμβάνουν ποσοτικούς στόχους όπως η μείωση κατά 50% των ανθρώπων που ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας μέχρι το έτος 2015¹⁵.

Η αποτελεσματικότητα της βοήθειας

Ένας από τους ισχυρισμούς πολλών θεωρητικών της ανάπτυξης είναι ότι η οικονομική μεγέθυνση δεν οδηγεί σε απευθείας μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Η καμπύλη Kuznets δείχνει ότι η εισοδηματική ανισότητα τείνει να αυξάνεται στα πρώτα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης, προτού αρχίσει να μειώνεται.¹⁶ Κατά συνέπεια ακόμη και σε περιόδους ανάπτυξης, οι ανισότητες μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών τείνουν αρχικά να αυξάνονται. Οι εντάσεις που προκύπτουν, υποστηρίζουν ορισμένοι αναλυτές, μπορεί ακόμη και να οδηγήσουν σε ένοπλες συγκρούσεις. Κατά συνέπεια η αναπτυξιακή βοήθεια πρέπει να έχει ως κύριο μέλημά της πριν απ' όλα και πάνω απ' όλα την "καταπολέμηση της φτώχειας".

Ωστόσο άλλοι θεωρητικοί της ανάπτυξης τονίζουν ότι η καμπύλη Kuznets δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά.¹⁷ Στην Ανατολική Ασία, για παράδειγμα, οι εντυπωσιακοί ρυθμοί ανάπτυξης συνέπεσαν με σχετικά μικρές εισοδηματικές ανισότητες. Αυτοί οι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η οικονομική μεγέθυνση με μικρές ανισότητες δεν εξαρτάται από το στάδιο της ανάπτυξης (όπως υποστηρίζει ο Kuznets) αλλά από διαρθρωτικούς παράγοντες και επιλογές πολιτικής. Οι χώρες της Ανατολικής Ασίας αναπτύχθηκαν χωρίς χειροτέρευση των εισοδηματικών ανισοτήτων γιατί – υποστηρίζουν αυτοί οι αναλυτές – επέλεξαν να επενδύσουν σημαντικά ποσά στην εκπαίδευση.

Πάντως και για τις δύο προσεγγίσεις (τόσο για τον Kuznets όσο και για τους ασκούντες κριτική στην καμπύλη του) το θεμελιώδες ζήτημα είναι η ανάπτυξη. Χωρίς την τελευταία η φτώχεια δεν μπορεί να καταπολεμηθεί αποτελεσματικά. Ένα λοιπόν βασικό ερώτημα είναι κατά πόσον η Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια είναι πραγματικά "αναπτυξιακή", κατά πόσο δηλαδή μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη των αποδεκτών. Κατά τη διάρκεια της ιστορίας της, η αναπτυξιακή βοήθεια είχε μια σειρά θεαματικών επιτυχιών. Η Μποτσουάνα και η Νότια Κορέα στη δεκαετία του '70, η Βολιβία και η Γκάνα στα τέλη της δεκαετίας του '80 και η Ουγκάντα και το Βιετνάμ στη δεκαετία του '90, είναι παραδείγματα κρατών που, με τη συμβολή της ξένης βοήθειας, ξεπέρασαν οικονομικές κρίσεις και εισήλθαν σε φάσεις ταχείας ανάπτυξης.¹⁸ Η ξένη βοήθεια έπαιξε επίσης αποφασιστικό ρόλο στη μεταμόρφωση ολόκληρων τομέων της παγκόσμιας οικονομίας. Όπως παρατηρεί η Παγκόσμια Τράπεζα, "οι αγροτικές καινοτομίες, οι επενδύσεις και οι πολιτικές που δημιούργησαν την Πράσινη Επανάσταση [στη γεωργία] – βελτιώνοντας τις ζωές εκατομμυρίων φτωχών ανθρώπων σ' ολόκληρο τον κόσμο – χρηματοδοτήθηκαν, υποστηρίχθηκαν και εξαπλώθηκαν μέσω συμμαχιών διμερών και πολυμερών

¹⁴ DAC, 'OECD DAC Countries Begin Recovery in Development Aid: 5% Increase in 2002', 22 April 2003 (http://www.oecd.org/document/42/0,2340,en_2649_33721_2507754_1_1_1_1,00.html)

¹⁵ UNDP, *Human Development Report 2003* (<http://www.undp.org/hdr2003>)

¹⁶ A. P. Thirlwall, *Growth & Development*, London: Palgrave, Seventh Edition, 2003, σελ. 88-89

¹⁷ Gary S. Fields, *Distribution and Development: A New Look at the Developing World*, Cambridge, MA: MIT Press, Κεφάλαιο 3

¹⁸ D. Dollar and L. Pritchett, *op. cit.*, σελ. 1

δωρητών".¹⁹ Επίσης, χάρη στην ξένη βοήθεια, εμβολιάσθηκαν εκατοντάδες εκατομμύρια παιδιά σ' ολόκληρο τον κόσμο, και ασθένειες όπως η ευλογιά ή η πολιομυελίτιδα καταπολεμήθηκαν δραστικά. Με χρηματοδοτήσεις των δωρητών, κτίσθηκαν σχολεία, μοιράσθηκαν γεωργικά εργαλεία και τοποθετήθηκαν αντλίες νερού. Εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι είδαν τις ζωές τους να βελτιώνονται λόγω της αναπτυξιακής βοήθειας.

Πέρα όμως από τις επιτυχίες της και την αδιαμφισβήτητη συμβολή της στην καταπολέμηση της φτώχειας και στην προώθηση της ανάπτυξης, η ιστορία της αναπτυξιακής βοήθειας είναι γεμάτη και με πολλές απογοητεύσεις και αποτυχίες. Η Παγκόσμια Τράπεζα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην Τανζανία, όπου οι δωρητές παρείχαν σε διάστημα είκοσι ετών το κολοσσιαίο ποσό των 2 δισ. δολλαρίων για την κατασκευή δρόμων, το οδικό δίκτυο χειροτέρευε λόγω σχεδόν παντελούς έλλειψης συντήρησης.²⁰ Ωστόσο οι αποτυχίες δεν λείπουν ούτε από την ιστορία της Παγκόσμιας Τράπεζας. Η τελευταία προσέφερε κάποτε δάνεια για την προαγωγή της καλλιέργειας κακάο στην Ισημερινή Γουϊνέα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι υπουργοί της κυβέρνησης της χώρας κατάσχεσαν τις καλύτερες φυτείες κακάο και σπατάλησαν τα δάνεια στην αγορά πολυτελών αυτοκινήτων.²¹

Έχει σημασία να τονιστεί ότι τα συμφέροντα δωρητών και αποδεκτών βοήθειας σε μεγάλο βαθμό συμπίπτουν. Η ανάπτυξη των χωρών του Νότου δημιουργεί νέες αγορές και εμπορικούς εταίρους για τις αναπτυγμένες χώρες και μπορεί να συμβάλει στη μείωση των συγκρούσεων και στη σταθερότητα του διεθνούς συστήματος. Αυτά αποτελούν προτεραιότητες τόσο των δωρητών όσο και των αποδεκτών. Υπάρχουν όμως και πολλές περιπτώσεις που τα συμφέροντα δωρητών και αποδεκτών συγκρούονται.

Υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στις ιδεολογικού χαρακτήρα επίσημες διακηρύξεις και τη συχνά τελείως διαφορετική (και ορισμένες φορές πικρή) πραγματικότητα. Πρώτον, η σχέση δωρητών και αποδεκτών ήταν πάντοτε (και συνεχίζει σε μεγάλο βαθμό να είναι) μια εντελώς άνιση σχέση, όπου ο πλούσιος Βορράς αποφασίζει για το ποια είναι η κατάλληλη αναπτυξιακή πορεία για το φτωχό Νότο. Έτσι η προσπάθεια που γίνεται την τελευταία δεκαετία για την προώθηση "εταιρικών σχέσεων" (partnerships) ανάμεσα σε δωρητές και αποδέκτες, προσπάθεια που συνοδεύεται από την υιοθέτηση του όρου "αναπτυξιακή συνεργασία", παραμένει πολλές φορές κενό γράμμα.

Δεύτερον, παρά τις σχετικές διακηρύξεις, η βοήθεια δεν κατευθύνεται στις φτωχότερες χώρες του κόσμου ούτε σ' εκείνες οι οποίες αντιμετωπίζουν τα σοβαρότερα αναπτυξιακά προβλήματα. Για παράδειγμα, οι Ηνωμένες Πολιτείες παρέχουν για πολύ προφανείς γεωπολιτικούς λόγους σημαντικό ποσοστό της βοήθειάς τους στο Ισραήλ (μια χώρα υψηλού εισοδήματος), τη Ρωσία και την Αίγυπτο (χώρες που δεν ανήκουν στις ελάχιστα αναπτυγμένες), ενώ η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δίδει περισσότερη βοήθεια κάθε χρόνο στη (σχετικά πλούσια) Πολωνία απ' ό,τι στην Ασία και τη Λατινική Αμερική από κοινού!²² Ακόμη έχει σημασία να τονιστεί ότι ανέκαθεν πολύ μικρά κράτη έπαιρναν πολύ μεγαλύτερη βοήθεια κατά κεφαλήν από τα μεγάλα και πολυπληθή κράτη, όπου συχνά οι ανάγκες είναι πολύ σοβαρότερες. Χώρες όπως η Νέα Καληδονία, η Γαλλική Πολυνησία, τα Νησιά Marshall, η Μικρονησία, η Αρούμπα, το Σάο Τομέ και Πρίνσιπε, το Τζιμπουτί, η Κύπρος και η Μάλτα είναι από τις πιο ευνοημένες χώρες-αποδέκτες σε κατά

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

²¹ 'An Addictive lullaby', in 'How to make Africa smile. A survey of sub-Saharan Africa', *The Economist*, January 17, 2004, σελ. 12

²² Carlos Santiso, *op. cit.*, σελ. 409

κεφαλή βοήθεια στο διάστημα 1960-2000.²³ Οι λόγοι βέβαια για αυτή τη γεωγραφική ανισότητα στην παροχή βοήθειας είναι κυρίως πολιτικοί. Οι δωρητές μπορούν να εξασφαλίσουν με σχετικά λίγα χρήματα την υποστήριξη ενός μικρού κράτους, ενώ αντίθετα για τη "δωροδοκία" (όπως θα έλεγε και ο Morgenthau) ενός μεγάλου και πολυπληθούς κράτους (όπως η Ινδία και η Νιγηρία) απαιτούνται τεράστια ποσά.

Τρίτον, η "δεσμευμένη βοήθεια" που ευνοεί τις εξαγωγές και (ορισμένες από) τις επιχειρήσεις των δωρητών, συχνά έχει εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες για τους αποδέκτες.²⁴ Διάφορες μελέτες έχουν υπολογίσει ότι, εμποδίζοντας τον ανταγωνισμό, η δεσμευμένη βοήθεια είναι στην πραγματικότητα κατά 25% μικρότερη από τη μη δεσμευμένη. Για παράδειγμα, η Μοζαμβίκη αγόρασε με δεσμευμένη βοήθεια φάρμακα σε τιμή κατά 50% υψηλότερη από εκείνη που θα είχε εξασφαλίσει αν της δινόταν η δυνατότητα να διεξαγάγει διεθνή διαγωνισμό.²⁵ Επίσης, περιορίζοντας τις επιλογές των αποδεκτών, η δεσμευμένη βοήθεια οδηγεί σε τεχνολογική εξάρτηση από τους δωρητές. Αν και οι τελευταίοι συμφώνησαν στη δεκαετία του '90, να μη δεσμεύουν τη βοήθεια που χορηγούν στις Ελάχιστες Αναπτυγμένες Χώρες, η δεσμευμένη βοήθεια συνεχίζει να αποτελεί μια πολύ διαδεδομένη πρακτική στη διμερή βοήθεια (η πολυμερής θεωρείται *de facto* μη δεσμευμένη)

Τέταρτον, ένα σημαντικό τμήμα της βοήθειας (25% το 1999) αποτελείται από τη λεγόμενη "τεχνική βοήθεια".²⁶ Η τεχνική βοήθεια αποσκοπεί στη μεταφορά γνώσεων και δεξιοτήτων από τις πλούσιες στις φτωχές χώρες.²⁷ Καθώς η βοήθεια έχει γίνει πολύ τεχνοκρατική, η υλοποίησή της εξαρτάται από ένα πολύ μεγάλο αριθμό συμβούλων που προέρχονται συνήθως από τις χώρες-δωρητές. Οι μισθοί και τα έξοδα αυτών των ανθρώπων αποτελούν περίπου το 70% της τεχνικής βοήθειας. Η Παγκόσμια Τράπεζα αναφέρει ότι μόνο στην Αφρική εργάζονται σήμερα περίπου 100.000 ξένοι εμπειρογνώμονες. Η ύπαρξή τους όχι μόνο περιορίζει τις δυνατότητες εργασίας για αφρικανούς εμπειρογνώμονες (που συχνά έχουν σπουδάσει στα καλύτερα πανεπιστήμια των δωρητών) αλλά ταυτόχρονα μειώνει τους πόρους της αναπτυξιακής βοήθειας που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για άλλους – πολύ πιο βασικούς - σκοπούς. Για παράδειγμα, στη Μοζαμβίκη μια ξένη εταιρεία συμβούλων εισέπραξε 150.000 \$ από την τεχνική βοήθεια, όταν η κυβέρνηση δεν είχε τη δυνατότητα να διαθέσει 50.000 \$ για την πρόσληψη 100 δασκάλων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.²⁸

Πέμπτον, οι δωρητές πάσχουν από έλλειψη συντονισμού, ως συνέπεια της οποίας κατασπαταλούνται πόροι. Μάλιστα, ορισμένες φορές οι δωρητές παρέχουν βοήθεια για πανομοιότυπα σχέδια (*duplication*). Για παράδειγμα, μια ερευνητική ομάδα της United States Agency of International Development εκπόνησε το 2001 μια μελέτη για τη διαφθορά στην Ουγκάντα, μη γνωρίζοντας ότι βρετανοί αναλυτές είχαν κάνει την ίδια δουλειά πριν από έξη μήνες!²⁹ Παρά τις προσπάθειες του UNDP και της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι διαδικασίες συντονισμού έχουν αποδειχθεί χρονοβόρες και διοικητικά πολύπλοκες. Εξάλλου οι δωρητές δεν έχουν σημαντικά κίνητρα για να συντονίσουν τη δράση τους.

²³ Tanweer Akram, 'The international foreign aid regime: who gets foreign aid and how much?', *Applied Economics*, No 35, 2003, σελ. 1352-3

²⁴ A. Huliaras, *op. cit.*, σελ. 265-6

²⁵ *Ibid.*, σελ. 266

²⁶ T. Randel and J. German, *The Reality of Aid 2002*, London: Eurostep, 2002, σελ. 14 (www.realityofaid.org)

²⁷ A. Χουλιάρας, *op. cit.*, σελ. 48-9

²⁸ T. German and J. Randel, *op. cit.*, σελ. 15

²⁹ William Easterly, 'The Cartel of Good Intentions', *Foreign Policy*, July-August 2002, σελ. 43

Συμπερασματικά λοιπόν, οι δωρητές φαίνεται να έχουν σημαντική ευθύνη για την έλλειψη αποτελεσματικότητας της βοήθειας. Βέβαια, υπάρχει και η μεγάλη ευθύνη των αποδεκτών, που συχνά δεν έχουν κάνει καλή χρήση της αναπτυξιακής βοήθειας. Δικτάτορες (αλλά και δημοκρατικά εκλεγμένοι ηγέτες) των χωρών-αποδεκτών έχουν ιδιοποιηθεί δισεκατομμύρια δολάρια βοήθειας. Τεράστια ποσά που δόθηκαν για να προωθήσουν την ανάπτυξη και να καταπολεμήσουν τη φτώχεια κατέληξαν σε μυστικούς τραπεζικούς λογαριασμούς ή στην αγορά πολυτελών κατοικιών, συνήθως στις χώρες-δωρητές. Η βοήθεια σπαταλήθηκε σε εντυπωσιακά έργα με μικρό αναπτυξιακό περιεχόμενο, επιδόθηκε καταναλωτικές δαπάνες και όχι παραγωγικές επενδύσεις, μοιράσθηκε στους πολιτικούς φίλους και τους προνομιούχους και όχι στους φτωχούς. Σαρκάζοντας την αναπτυξιακή βοήθεια γι' αυτή την αρνητική πλευρά της, ο Peter Bauer έγραψε ότι αναπτυξιακή βοήθεια είναι το σύστημα εκείνο "βάσει του οποίου φτωχοί άνθρωποι σε πλούσιες χώρες χρηματοδοτούν πλούσιους ανθρώπους σε φτωχές χώρες".³⁰

Σε μια πρόσφατη μελέτη του, ο πρώην ερευνητής της Παγκόσμιας Τράπεζας William Easterly, υποστήριξε ότι ο λόγος που η ξένη βοήθεια δεν μπορεί να επιτύχει τους στόχους της οφείλεται στην αναποτελεσματικότητα της διεθνούς γραφειοκρατίας που τη διαχειρίζεται.³¹ Η γραφειοκρατία αυτή, υποστηρίζει ο Easterly, δρά ως ένα είδος "καρτέλ" του οποίου οι "πελάτες" (δηλαδή οι φτωχοί πολίτες των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών) έχουν λίγες ευκαιρίες να εκφράσουν τις ανάγκες τους και λίγες δυνατότητες "εξόδου" από το σύστημα.

Σε γενικές γραμμές, υπάρχουν δύο προσεγγίσεις στην εξέταση της συμβολής της βοήθειας στις χώρες-αποδέκτες.³² Η πρώτη βασίζεται σε λεπτομερείς "περιπτώσιολογικές μελέτες" (case studies). Ένα κλασικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης είναι η Έκθεση Cassen (1994) που εξέτασε την αποτελεσματικότητα της βοήθειας σε επτά χώρες-αποδέκτες (Μπαγκλαντές, Κολομβία, Ινδία, Κένυα, Κορέα, Μαλάουι και Μάλι). Η ετυμηγορία της Έκθεσης είναι συνολικά θετική για τον αναπτυξιακό ρόλο της βοήθειας, επισημαίνοντας ωστόσο ότι υπάρχουν σημαντικά περιθώρια βελτίωσης.³³

Η δεύτερη προσέγγιση για την εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της βοήθειας βασίζεται σε λεπτομερή στατιστική ανάλυση της σχέσης της αύξησης του ΑΕΠ ή του βιοτικού επιπέδου με το ποσό της βοήθειας που έχει λάβει μια χώρα. Εδώ τα αποτελέσματα δεν είναι τόσο ενθαρρυντικά. Στην Αφρική, για παράδειγμα, η αύξηση της βοήθειας σε ένα διάστημα είκοσι ετών συνέπεσε με μια δραματική πτώση του βιοτικού επιπέδου³⁴ (Γράφημα 3).

³⁰ Ο Bauer, από μια νεοφιλελεύθερη οπτική, υποστηρίζει ότι η αναπτυξιακή βοήθεια έχει καταστροφικές συνέπειες για τους αποδέκτες επειδή ενισχύει υπέρμετρα το ρόλο του κράτους. (Peter Bauer, 'Foreign Aid: Central Component of World Development', in Stuart Corbridge, ed., *Development Studies: A Reader*, London: Arnold, 1995, σελ. 359-368)

³¹ William Easterly, *The Elusive Quest for Growth: Economists' Adventures and Misadventures in the Tropics*, Cambridge, MA: MIT Press, 2001

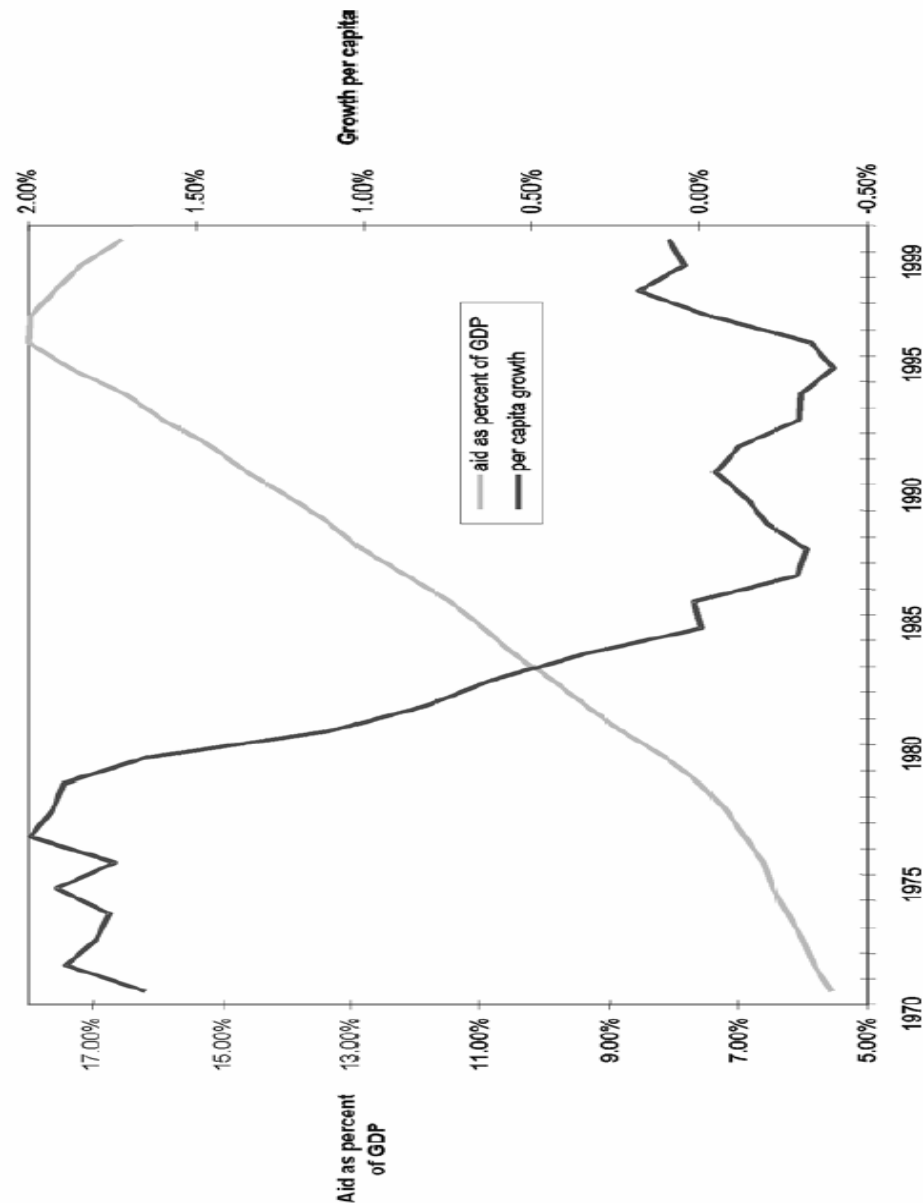
³² A. P. Thirlwall, *op. cit.*, σελ. 561; Για μια σύντομη παρουσίαση προσπαθειών αποτίμησης της αποτελεσματικότητας της βοήθειας βλ. John Degenbol-Martinussen and Poul Engberg-Pedersen, *Aid: Understanding International Development Cooperation*, London: Zed Books, 2003, Chapter 12

³³ Robert Cassen and associates, *Does Aid Work ?*, Oxford: Oxford University Press, 1994

³⁴ Nicolas van de Walle, 'The Politics of Aid Effectiveness', in Stephen Ellis, ed., *Africa Now: People, Policies, Institutions*, London: James Currey, σελ. 237

Γράφημα 3

ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ

Πηγή: William Easterly, 'The Cartel of Good Intentions', *Foreign Policy*, July-August 2002, σελ. 45

Μια πρόσφατη μελέτη της Παγκόσμιας Τράπεζας³⁵ που βασίζεται στη δεύτερη αυτή προσέγγιση της στατιστικής ανάλυσης, τονίζει ότι η βοήθεια είναι πιο αποτελεσματική όταν υπάρχουν δύο στοιχεία στις χώρες-αποδέκτες: 1) η κατάλληλη οικονομική διαχείριση (χαμηλός πληθωρισμός, πλεόνασμα στον προϋπολογισμό και "ανοικτή" εμπορική πολιτική) και 2) ένα ικανοποιητικό θεσμικό περιβάλλον (σεβασμός του νόμου, καλή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και σχετικά περιορισμένη διαφθορά). Η μελέτη υπολογίζει ότι όταν υπάρχουν αυτές οι συνθήκες, τότε βοήθεια ύψους 1% του ΑΕΠ της χώρας-αποδέκτη οδηγεί σε αντίστοιχη μείωση κατά 1% της φτώχειας και της παιδικής θνησιμότητας. Αντίθετα σε χώρες που αυτές οι συνθήκες δεν υφίστανται, τα αποτελέσματα της βοήθειας είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Εάν η βοήθεια κατευθυνθεί σε κράτη όπου γίνεται καλή οικονομική διαχείριση και οι θεσμοί λειτουργούν ικανοποιητικά, 10 δισ. δολάρια βοήθειας μπορούν να "βγάλουν" 25

³⁵ D. Dollar and L. Pritchett, *op. cit.*, σελ. 1

εκατομμύρια άτομα από τη φτώχεια σ' ένα μόλις χρόνο. Αντίθετα, μια ανάλογη αύξηση της βοήθειας με την τρέχουσα γεωγραφική κατανομή, θα "βγάλει" μόνο 7 εκατομμύρια ανθρώπους από τη φτώχεια. Η μελέτη της Παγκόσμιας Τράπεζας συμπεραίνει ότι η βοήθεια πρέπει να κατευθυνθεί σε εκείνες τις χώρες που ακολουθούν τις σωστές πολιτικές. Αυτό άλλωστε θα αποτελέσει και ένα μήνυμα για τις υπόλοιπες χώρες-αποδέκτες που θα αναγκαστούν να προωθήσουν οικονομικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να προσελκύσουν βοήθεια.

Η βάση της ιδέας αυτής δεν είναι τόσο καινούργια. Η σύνδεση της βοήθειας με μεταρρυθμίσεις, αποτελεί κοινό τόπο εδώ και πάνω από δύο δεκαετίες. Η σύνδεση αυτή ονομάζεται "αιρεσιμότητα" (conditionality) της βοήθειας. Σήμερα η αιρεσιμότητα (αν και όχι με τον απόλυτο τρόπο που προτείνει η Τράπεζα στην ανωτέρω μελέτη της) έχει υιοθετηθεί - σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό - από όλους τους δωρητές.

Υπάρχουν δύο μορφές "αιρεσιμότητας", η πρώτη είναι οικονομική και η δεύτερη πολιτική.³⁶ Η οικονομική αιρεσιμότητα προηγείται χρονικά και εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70 όταν η Παγκόσμια Τράπεζα συνέδεσε την παροχή δανείων στις αναπτυσσόμενες χώρες με την εφαρμογή συγκεκριμένων οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η οικονομική αιρεσιμότητα βασίζεται στην ιδέα ότι όταν ένα κράτος δεν ακολουθεί πιστά ένα συγκεκριμένο "πακέτο" οικονομικής πολιτικής ("Πρόγραμμα Διαρθρωτικής Προσαρμογής") που περιλαμβάνει ιδιωτικοποιήσεις, δημοσιονομική πειθαρχία, απελευθέρωση των αγορών και φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, πολιτικής που υποδεικνύουν οι δωρητές, δεν θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι θα συνεχίσει να λαμβάνει αναπτυξιακή βοήθεια. Τα Προγράμματα Διαρθρωτικής Προσαρμογής μείωσαν το ρόλο του κράτους, ιδιαίτερα στον κοινωνικό τομέα και τη γεωργία, και από πολλές πλευρές όχι μόνο απέτυχαν να αυξήσουν τους ρυθμούς ανάπτυξης αλλά και επιδείνωσαν το πρόβλημα της φτώχειας. Ωστόσο τα Προγράμματα και η αρχή της οικονομικής αιρεσιμότητας δεν εγκαταλείφθηκαν αλλά αναμορφώθηκαν με την *επιπρόσθετη απαίτηση* να υιοθετήσει ο αποδέκτης συγκεκριμένες πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας (Poverty Reduction Strategies).³⁷ Παράλληλα, η αποτυχία των Προγραμμάτων Διαρθρωτικής Προσαρμογής να υλοποιήσουν τα αναμενόμενα στο επίπεδο της ανάπτυξης οδήγησε στην υιοθέτηση μιας *πολιτικής* ερμηνείας της υπανάπτυξης. Δεν έφταιγαν πλέον μόνον οι οικονομικές πολιτικές αλλά και οι θεσμοί και οι πολιτικές πρακτικές. Το 1989, η Παγκόσμια Τράπεζα μίλησε για πρώτη φορά για "καλή διακυβέρνηση" (good governance) (καταπολέμηση της διαφθοράς, σεβασμό των κανόνων δικαίου, αποτελεσματική διακυβέρνηση, κλπ.) ως προϋπόθεση της ανάπτυξης. Και στη δεκαετία του '90, πολλοί δωρητές έσπευσαν να υιοθετήσουν μια νέα μορφή *πολιτικής αιρεσιμότητας*. Πολλά κράτη ανακοίνωσαν ότι η συνέχιση βοήθειας σε συγκεκριμένες χώρες θα εξαρτηθεί από το σεβασμό που δείχνουν οι τελευταίες στα ανθρώπινα δικαιώματα και από τη θέλησή τους να προωθήσουν θεσμικές μεταρρυθμίσεις και, πάνω απ' όλα, από την εν γένει πορεία τους προς τη δημοκρατία με τη διεξαγωγή ελεύθερων και δίκαιων (free and fair) εκλογών.

Η σημασία της αιρεσιμότητας της βοήθειας είναι αναμφισβήτητα μεγάλη. Ωστόσο προέκυψαν πολλά προβλήματα κατά την εφαρμογή της. Αφενός αποδείχθηκε ότι ο συντονισμός των δωρητών (διμερών και πολυμερών) για την υιοθέτηση μιας κοινής στάσης έναντι μιας χώρας-αποδέκτη δεν είναι καθόλου εύκολος. Άλλωστε ο κάθε δωρητής έχει διαφορετικούς προσανατολισμούς και διαφορετικές προτεραιότητες. Κατόπιν, αποδείχθηκε δύσκολο για το δωρητή που επιλέγει την αιρεσιμότητα να εξασφαλίσει την υλοποίηση των συμφωνηθέντων

³⁶ Αστέρης Χουλιάρας, 'Η Αποτελεσματικότητα της Αναπτυξιακής Βοήθειας', στο Α. Χουλιάρας, επ., *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια προς τον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα: Εξάντας, 1998, σελ. 63-4

³⁷ A. P. Thirlwall, *op. cit.*, σελ. 581-3

μετά την εκταμίευση της βοήθειας. Τα κράτη-αποδέκτες δηλαδή αποδείχθηκαν συχνά αναξιόπιστοι συνομιλητές, πρόθυμοι πριν την εκταμίευση να αποδεχθούν τα πάντα και εξαιρετικά απρόθυμοι μετά τη μεταφορά των πόρων να εφαρμόσουν τις υποσχέσεις. Τέλος, αν και μια μονιμότερη συνεργασία έχει αναμφισβήτητα μεγάλη σημασία για τους αποδέκτες, υπάρχουν συνήθως πολλοί και σημαντικοί λόγοι (πολιτικό κόστος κλπ.) που οδηγούν σε μια επιφανειακή και όχι ουσιαστική συμμόρφωση με τις απαιτήσεις των δωρητών.

Επιστροφή στο παρελθόν :

Την τελευταία δεκαετία έχει γίνει πλέον αντιληπτό ότι η βοήθεια δεν αρκεί από μόνη της για να καταπολεμήσει δραστικά τη φτώχεια και να προωθήσει την ανάπτυξη. Και βέβαια αυτό δεν είναι τόσο συνέπεια των αδυναμιών της, όσο αποτέλεσμα των *δομών* του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Πολλές μελέτες επισημαίνουν ότι τα εμπόδια που θέτουν οι πλούσιες χώρες στο ελεύθερο εμπόριο, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα αγροτικά προϊόντα τα οποία αποτελούν τις βασικές εξαγωγές των φτωχών χωρών, εμπόδια που ποικίλλουν από αγροτικές επιδοτήσεις μέχρι δασμολογική προστασία, επηρεάζουν τις αναπτυξιακές προοπτικές του Τρίτου Κόσμου πολύ περισσότερο από την αναπτυξιακή βοήθεια. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, τα δασμολογικά και τα μη δασμολογικά εμπόδια που επιβάλλουν οι πλούσιες χώρες στις εξαγωγές των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών ξεπερνούν τα 100 δις. \$ ετησίως, ένα ποσό που υπερβαίνει δηλαδή κατά πολύ τη συνολική αναπτυξιακή βοήθεια που χορηγούν.³⁸ Ακόμη, για πολλές Λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες του Κόσμου, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και οι ξένες επενδύσεις μπορεί να είναι πολύ πιο σημαντικές εισροές πόρων από την αναπτυξιακή βοήθεια. Τέλος, η επιβάρυνση του περιβάλλοντος από τους δωρητές (για παράδειγμα, οι ΗΠΑ παράγουν το 25% των παγκοσμίων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακος) μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες για την αγροτική παραγωγή φτωχών κρατών που βρίσκονται σε ευαίσθητες περιβαλλοντικά ζώνες όπου οι κλιματολογικές συνθήκες αλλάζουν λόγω του φαινομένου του θερμοκηπίου. Το κόστος που προκαλεί η επιβάρυνση του περιβάλλοντος για μια αναπτυσσόμενη χώρα μπορεί να είναι μεγαλύτερο από το όφελος από την αναπτυξιακή βοήθεια που λαμβάνει.

Πίνακας 4

³⁸ J.-P. Th—rien, *op. cit.*, σελ. 459. Ο αγροτικός τομέας είναι πολύ σημαντικός για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, καθώς 70% του πληθυσμού του ζει σε αγροτικές περιοχές και κερδίζει το εισόδημά του από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Οι αγροτικές επιδοτήσεις στις χώρες του ΟΟΣΑ ανέρχονται σε 330 δις. \$. Το αποτέλεσμα είναι ότι υπάρχει υπερπαραγωγή στις υψηλού κόστους πλούσιες χώρες και οι φτωχότερες χώρες δεν μπορούν να εξάγουν τα προϊόντα τους. Οι χώρες του ΟΟΣΑ υποστηρίζουν τους παραγωγούς ζάχαρης με 6,4 δις. δολάρια το χρόνο - ένα ποσό που ισοδυναμεί με τις εξαγωγές όλων των φτωχών κρατών. Οι επιδοτήσεις των ΗΠΑ στους παραγωγούς βαμβακιού ανήλθαν σε 3,7 δις. δολάρια το 2003, ένα ποσό μεγαλύτερο από τη βοήθεια που δίνουν οι ΗΠΑ σ' ολόκληρη την Αφρική. Αυτές οι επιδοτήσεις μειώνουν την τιμή του βαμβακιού κατά 10-20%, μειώνοντας ταυτόχρονα και το εισόδημα χιλιάδων φτωχών αγροτών στη Δυτική Αφρική (The World Bank, *Global Economic Prospects 2004: Realizing the Development Promise of the Doha Agenda* [<http://www.worldbank.org/prospects/gep2004>])

ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ

	ΒΟΗΘΕΙΑ	ΕΜΠΟΡΙΟ	ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ	ΕΙΡΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ	ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ
	Ποσότητα Βοήθειας	Εμποδία στις εισαγωγές	Άμεσες Ξένες Επενδύσεις	Νόμιμοι Μετανάστες	Συμβολή σε Ανθρώπους και \$	Εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα *	
Ολλανδία	6,9	7,0	6,1	4,5	3,5	5,7	5,6
Δανία	9,0	6,8	1,0	4,4	7,1	5,0	5,5
Πορτογαλία	2,2	6,9	9,0	1,0	6,8	5,1	5,2
Ν.Ζηλανδία	1,7	7,2	2,3	9,0	6,9	3,4	5,1
Ελβετία	3,3	4,0	6,3	9,0	0,1	7,2	5,0
Γερμανία	2,1	6,8	1,4	8,1	3,8	6,0	4,7
Ισπανία	2,4	6,8	8,2	1,8	2,9	6,0	4,7
Σουηδία	7,0	6,9	1,8	3,9	1,3	6,1	4,5
Αυστρία	2,8	6,8	2,6	6,5	2,6	5,4	4,4
Νορβηγία	6,6	1,0	3,5	4,6	7,4	2,8	4,3
Ην. Βασίλειο	3,0	6,9	3,4	3,1	3,6	5,0	4,2
Βέλγιο	3,5	6,7	1,4	4,5	3,5	4,5	4,0
Ελλάς	1,5	6,7	0,0	1,6	9,0	4,6	3,9
Γαλλία	3,1	6,8	1,7	0,8	5,2	4,9	3,8
Ιταλία	1,4	7,0	1,5	1,1	5,3	5,3	3,6
Ιρλανδία	2,6	6,6	2,3	4,5	3,7	1,6	3,6
Φινλανδία	3,0	6,5	1,7	1,3	2,9	5,4	3,5
Καναδάς	1,7	6,6	2,1	6,1	2,4	1,7	3,4
Αυστραλία	1,7	7,2	1,6	3,7	2,8	1,8	3,2
ΗΠΑ	0,8	7,7	2,0	2,3	1,5	1,0	2,6
Ιαπωνία	1,2	4,6	2,8	1,5	0,5	4,0	2,4

* και άλλων αερίων που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου

Πηγή: Commitment to Development Index (<http://www.cgdev.org/>)

Έτσι λοιπόν το πόσο μια χώρα-δωρητής βοηθά τις φτωχές χώρες δεν φαίνεται μόνον από τη βοήθεια που παρέχει αλλά και από τους εξής παράγοντες: 1) το πόσο "ανοικτή" είναι η αγορά της στα προϊόντα του Τρίτου Κόσμου, 2) το πόσο επενδύει στις φτωχές χώρες, 3) το πόσους μετανάστες από τις φτωχές χώρες δέχεται στο έδαφός της, 4) το πόσο συμβάλει στις διεθνείς στρατιωτικές αποστολές διατήρησης της ειρήνης, 5) το πόσο επιβαρύνει το παγκόσμιο περιβάλλον. Με βάση αυτά τα κριτήρια, το Κέντρο για την Παγκόσμια Ανάπτυξη (Center for Global Development) παρουσίασε το 2003 ένα νέο πίνακα που κατατάσσει τις χώρες-δωρητές ανάλογα με τη γενναιοδωρία τους (Πίνακας 4).³⁹ Πρώτη σ' αυτόν τον "κατάλογο γενναιοδωρίας" δεν είναι η Δανία αλλά η Ολλανδία. Η Νορβηγία, η οποία είναι η πλέον γενναιοδωρή στους πίνακες της DAC, εδώ εμφανίζεται στη δέκατη θέση - κυρίως γιατί η αγορά της δεν είναι τόσο "ανοικτή" στα προϊόντα άλλων κρατών. Η Ελλάς εμφανίζεται πάνω από τη Γαλλία ή τον Καναδά - λόγω της

³⁹ 'Ranking the Rich', *Foreign Policy*, May-June 2003, σελ. 56-66

συμβολής της σε ειρηνευτικές αποστολές. Τέλος, οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία εμφανίζονται ως οι λιγότερο γενναιοδωρες χώρες στον κόσμο. Συμπερασματικά, παρόλες τις προσπάθειες ακριβέστερου υπολογισμού της βοήθειας που εξετάσαμε στην αρχή αυτού του άρθρου, η βοήθεια εν τέλει δεν αποτελεί από μόνη της το μοναδικό στοιχείο για να εκτιμήσουμε τη γενναιοδωρία των δωρητών. Η Κρατική Αναπτυξιακή Βοήθεια δεν είναι η μόνη και συχνά ούτε η σημαντικότερη μορφή γενναιοδωρίας. Και όπως θα δούμε στην επόμενη παράγραφο δεν είναι πια ούτε η μόνη μορφή βοήθειας.

Ένα τελευταίο σημείο που αξίζει να υπογραμμισθεί είναι ότι στις τελευταίες δεκαετίες, η βοήθεια που χορηγούν ιδιώτες (και όχι τα κράτη) έχει αυξηθεί εντυπωσιακά. Μεγάλοι ιδιωτικοί αλλά μη κερδοσκοπικοί φορείς όπως το Ίδρυμα Bill και Melinda Gates διαθέτουν μεγάλα ποσά σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες σε φτωχές χώρες (π.χ. το Νοέμβριο του 2002 το Ίδρυμα ανακοίνωσε ότι θα παράσχει 100 εκ. \$ βοήθεια στην Ινδία για την καταπολέμηση του AIDS)⁴⁰ ενώ δεκάδες χιλιάδες διεθνικές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις διοχετεύουν δισεκατομμύρια δολλάρια το χρόνο στον Τρίτο Κόσμο.⁴¹ Και μάλιστα η κατανομή της ιδιωτικής βοήθειας διαφέρει σημαντικά από την κατανομή της κρατικής. Οι ιδιώτες χορηγοί (πλούσιοι επιχειρηματίες και απλοί πολίτες) των Ηνωμένων Πολιτειών (της λιγότερο γενναιοδωρης χώρας σε επίπεδο κρατικής βοήθειας) είναι από τους πλέον γενναιοδωρους στον κόσμο.⁴² Παρόλο που οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις δεν βασίζονται αποκλειστικά σε εισφορές ιδιωτών (ένα σημαντικό μέρος των πόρων τους προέρχεται από κράτη-δωρητές), ο δυναμισμός και η αυξανόμενη επιρροή τους μπορεί να σημαίνουν ότι η βοήθεια έχει αρχίσει να "αποκρατικοποιείται".

Συμπερασματικά, αν και στο μισό αιώνα που μεσολάβησε από το Σχέδιο Μάρσαλ μέχρι σήμερα, ο ορισμός της βοήθειας γινόταν ολοένα και περισσότερο περιοριστικός, είναι πλέον ευρύτερα αποδεκτό ότι ο ρόλος των δυτικών κρατών στην ανάπτυξη των φτωχών χωρών έχει και πολλές άλλες διαστάσεις που σχετίζονται με τη *δομή* των οικονομικών σχέσεων Βορρά-Νότου. Η αναπτυξιακή βοήθεια συνεχίζει ωστόσο να αποτελεί ένα σημαντικό μέρος αυτών των πτυχών.

(*) Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου και ερευνητής στο Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων.

⁴⁰ Βλ. <http://www.gatesfoundation.org> και 'Bill Gates Indian Coronation', *Business Week* (http://www.businessweek.com/technology/content/nov2002/tc20021118_8091.htm)

⁴¹ Παντελής Σκλιάς και Αστέρης Χουλιάρας, επιμ., *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2003 και J. Degnbol-Martinussen and P. Engberg-Pedersen, *op. cit.*, Chapter 8

⁴² Carol C. Adelman, 'The Privatization of Foreign Aid: Reassessing National Largesse', *Foreign Affairs*, Vol. 82 (6), December 2003, σελ. 9-14